

ХУДУДЛАРНИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ҚИСҚА МУДДАТЛИ ДАВРДАГИ МОДЕЛЛАРИ

Абдуллаев Фарход Озодович

Ургенч давлат университети мустақил тадқиқотчиси

Аннотация. Ушбу мақолада ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг қисқа муддатли даврдаги моделлари келтирилиб, ҳудудларни 2020-2023 йиллардаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш индекслари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: модел, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, индекс, субиндекс, давр, ҳудудлар.

1. Кириш

Жаҳонда ҳудудларда саноатни ривожлантириш, инновацион марказларни ташкил этиш, кластерларни тақил этиш асосида саноатни ривожлантириш жараёнини тадқиқ этишда саноатни ҳудудий жойлаштириш, саноатнинг янги истиқболли тармоқларини устувор ривожлантиришга таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жумладан, саноат кластерлари умумий хулқ-атворнинг турли жиҳатлари, географик жойлашув, инновациялар манбалари, умумий етказиб берувчилар ва ишлаб чиқариш омиллари, саноат ва минтақавий ривожланишнинг узвий боғлиқлиги, ҳудудлараро иқтисодий муносабатларни оптималлаштириш, турли иқтисодий субъектларнинг ўзаро манфаатли фаолиятини йўлга қўйишда кластер тизимидан фойдаланиш борасида муҳим илмий тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда кейинги йилларда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар [1] шароитида минтақавий иқтисодий сиёсатни такомиллаштириш ҳамда кластер механизмининг тадбиқ этиш масалалари муҳим ўрин тутди. Ҳудудларда саноат кластерларини ташкил этиш асосида қўшилган қиймат занжирини янада такомиллаштириш, харажатларни оптималлаштириш, маҳсулот рақобатбардошлигини таъминлаш ҳамда синергия самарасига эришиш натижасида халқнинг турмуш даражаси ва даромадларини ошириш мумкин.

2. Муаммонинг ўрганилганлик даражаси.

Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш муаммоларни илмий ўрганиш ва уларни бартараф этиш масалалари доимо иқтисодчи-олимларнинг диққат марказида бўлиб келган. Жумладан, мазкур масаланинг назарий ва амалий жиҳатлари, хусусан, ҳудудий рақобатбардошликни ошириш масалаларига

хорижлик иқтисодчи олимлардан А.Венаблес, Х.Гленн [5], П.Кругман, Б.Роберт [2], М.Фужита [3], Б.Шаун, М.Энрайт [4] ва бошқалар жуда катта ҳисса қўшганлар.

Ўзбекистонда ҳам ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уни эконометрик моделлаштириш иқтисодчи олимларнинг бу борадаги илмий қизиқишлари соҳаси бўлиб келмоқда. Жумладан, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини моделлаштириш, ҳудудларни комплекс ривожлантириш, мамлакат ҳудудлари иқтисодий салоҳиятидан фойдаланишнинг методо-логик асосларини такомиллаштириш сингари масалалар Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан С.С.Фулломов [6], Т.М.Ахмедов [9], А.М.Содиқов [7], А.М.Қодиров, Ш.Х.Назаров, Б.Рўзметов [8], Ш.Б.Имомов [10], П.З.Хашимов, Ф.Т.Эгамбердиев, А.А.Қаюмов [11], А.Ж.Сиддиқов [12], И.О.Якубов [13] ва бошқаларнинг илмий изланишларида кенг ўрин олган.

Бироқ юқорида қайд этилган илмий тадқиқотларнинг аксарияти бевосита минтақаларни умумижтимоий-иқтисодий ривожлантириш масалаларига бағишланган бўлиб, ҳудудларни қисқа дарвдаги моделлари ўрганилмаган. Ушбу мақолада ўрганилаётган муаммога етарлича эътибор қаратилмаганлиги ва унинг мунозарали тавсифга эга эканлиги масалага янгича илмий ёндашувни тақозо этади.

3. Таҳлил ва натижалар

Маълумки, илм-фанда ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш цикллари назарияси иқтисодиётнинг эволюцион ривожланишининг иқтисодий субъектлари кутишига боғлиқ ёндашувга асосланади. Таниқли хорижий олимлар У.Р.Лукас, А.Пигу, С.Фишер, Ч.Нелсон ва бошқа олимларнинг моделларида қўлланилиб, иқтисодий тизимларнинг циклик ривожланишида кутишларнинг ролини назарий асослаш масалаларига эътибор қаратишган. Шу билан бирга, ушбу назарий ва услубий тушунчаларнинг эмпирик асосланиши уларга янги амалий нуқтаи назардан қараш имконини беради. Бундан ташқари, бу циклик ривожланишдаги фазавий ўзгаришларнинг табиатига иқтисодий агентларнинг кутишларини белгилайдиган маълум параметрларнинг таъсир даражасини аниқлаш имконини беради.

Ҳар қандай иқтисодий тизимнинг ривожланиши иқтисодий субъектларнинг ривожланиш фазалари классик даврларнинг (инқироз, тушкунлик, тикланиш, кўтарилиш) эволюцион ривожланиш хусусиятларига яқин бўлган хатти-ҳаракатларнинг тегишли моделларини оддиндан белгилаб беради. Шу билан бирга, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш реал, молиявий ва маданий-институционал параметрларини тавсифловчи кўрсаткичлар гуруҳининг ўзгариши натижаси ҳисобланади.

Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг қисқа муддатли даврдаги моделларини тузишда қуйидаги индекслар (омиллар)ни ўз ичига олади:

1. Урбанистик ривожланиш ўзгариб бориши индекси.
2. Инсон капитали индекси
3. Ишлаб чиқариш индекси
4. Ижтимоий фаровонлик индекси
5. Иқтисодий фаоллик индекси

6. Илмий-тадқиқот салоҳияти индекси
7. Капитал ўзгариши индекси
8. Ижтимоий-экологик фаровонлик индекси
9. Халқаролашган глобал иқтисодий индекси.

Шундай қилиб, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ва циклик ривожланиш тенденцияларига таъсир қилувчи кўрсаткичларнинг иккиламчи статистик маълумотлар базасини яратиш (Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат статистика агентлиги сайтыдаги маълумотларга асосланган) жадал ривожланиш цикллари концепциясининг илгари сурилган ишончлилигини тасдиқловчи ёки аксинча, эмпирик тадқиқотлар ўтказиш учун зарур бўлган маълумотлар мажмуасини даврий иқтисодий ривожланишнинг башорат қилиш функцияларини ишлаб чиқишда қўлланиладиган асосий методологик восита сифатида яратишга имкон берди.

Йиғма индексларни яратиш учун танланган барча омиллар таққосланадиган нархларда занжирли ўсиш суръатлари кўринишида тақдим этилган. Бу барча компонентлар учун ягона ўлчамни сақлаш учун зарур, чунки акс ҳолда йиғма индексларни ҳисоблаш имконсиз бўлади.

Шундай қилиб, 9 та индикатор асосида 33 та субиндекслар тузилиб, 2020-2023 йилларда 14 та маъмурий ҳудуд бўйича статистик маълумотлар йиғилди. Шу билан бирга, иқтисодий агентларнинг хатти-ҳаракатлари моделига қисқа муддатли таъсир кўрсатадиган омиллар қаторига Китчин цикллари деб аталадиган моделлаштиришнинг мавжуд назарий ва услубий ёндашувларига тўлиқ мос келадиган омиллар киради. Шу билан бирга, тизимнинг институционал ва маданий салоҳиятини тавсифловчи омилларнинг жадал ривожланиш белгилари намоён бўлиши жуда қутилмаган натижа бўлиб, аниқланган ҳодиса, шубҳасиз, тегишли тушунтириш ва асослашни талаб қилади.

Илғор ривожланишнинг узоқ муддатли даврларини ҳисоблаш ва баҳолашда иштирок этадиган шартли кўрсаткичлар гуруҳига киритилган омилларга келсак, бу ерда ҳамма нарса узоқ тўлқинлар назарияси парадигмасига тўлиқ мос келади. Унга мувофиқ, циклик ривожланишнинг асосий омили технологик тузилмалардаги ўзгаришларни шакллантирадиган иқтисодийдаги инновацион фаолиятнинг нотекислиги ҳисобланади. Ёки Й.Шумпетер назариясига кўра, "...капиталистик иқтисодийдаги узоқ муддатли тебранишларнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи техник ва технологик янгиликларнинг тўлқинсимон динамикасиدير".

Шуниси эътиборга лойиқки, жадал ривожланишнинг табиати, биринчи қарашда, нефть нархлари индекслари каби аниқ омиллар (уларнинг жадал ривожланиши нуқтаи назаридан) билан намоён бўлмади. Ўзаро корреляция таҳлили натижалари мос ёзувлар қаторига нисбатан уларнинг ривожланиш динамикасининг мослашган характерини кўрсатди.

Жадал ривожланиш цикллари моделини ишлаб чиқишда иштирок этадиган омиллар тўпламини аниқлаш гуруҳланган кўрсаткичларнинг умумий қийматларини баҳолашга қаратилган хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий қийматини белгилайдиган субиндекслар ҳисоб-китобларнинг кейинги босқичларига ўтишга имкон берди.

Юқорида келтирилган услубий ёндашувларга мувофиқ, кечиккан ўзгарувчиларга эга бўлган омиллар гуруҳларини ўз ичига олган йиғма индексларнинг қийматларини баҳолаш жараёни қуйидаги амалга оширилган тадбирлар кетма-кетлигидан иборат эди:

1. Ҳисобланган кўрсаткичларни ўтган йилга нисбати аниқланиб, коэффициент (индекс) ҳолатга келтириш.

2. Ўрганилаётган даврда ҳудудлари ўртасидаги ўртача арифметик кўрсаткични ҳисоблаш.

3. Ҳар бир даврда ўртачадан юқори ва қўйи ҳудудларни аниқлаш ва хулоса қилиш.

Бунинг учун 2020-2023 йиллардаги мамлакатимиз ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлари олинди, қисқа муддатли даврларини ҳисоблаш натижалари қуйидаги 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвалда ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш субиндексларининг олинган қийматларининг якуний ҳисоб-китоблари келтирилган.

1-жадвал

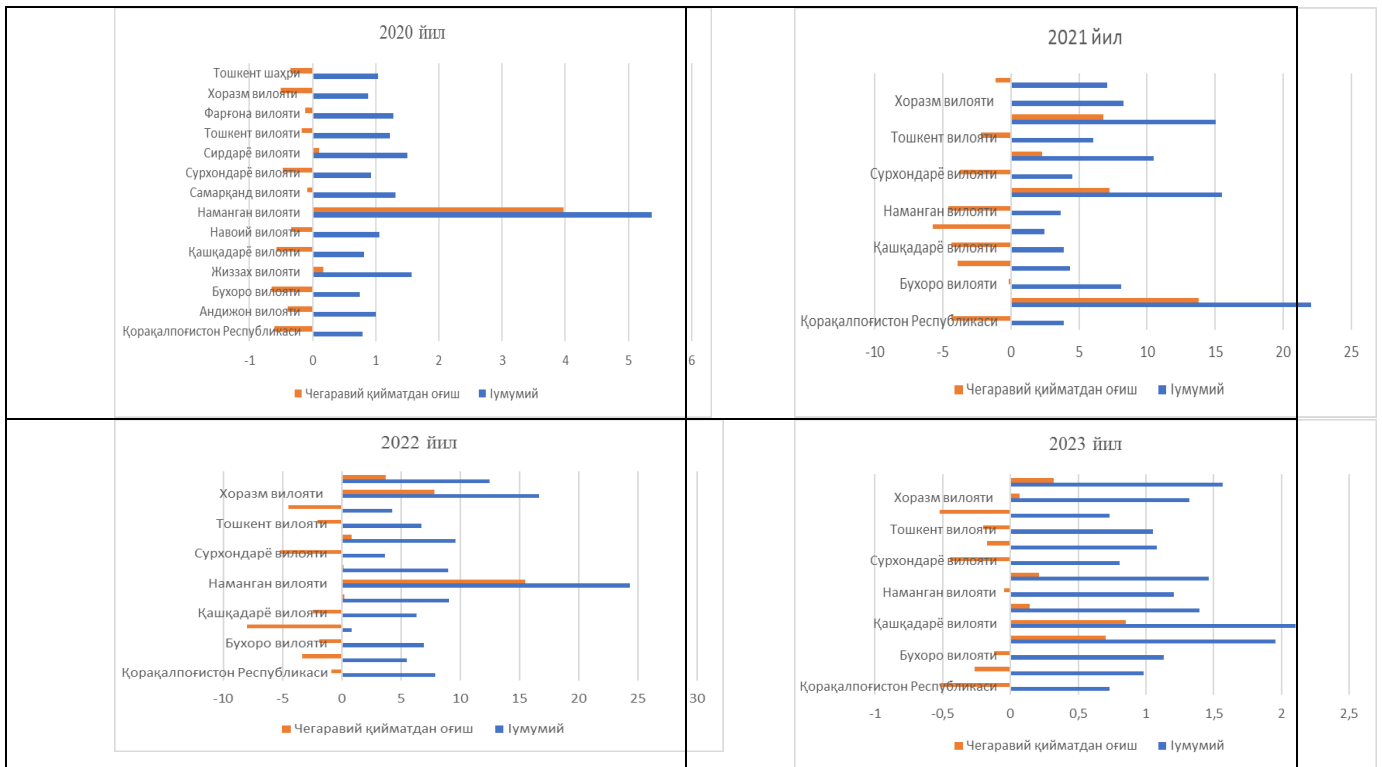
Ҳудудларни 2020 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш интеграл индексларининг (шартли) чегаравий қийматдан оғиши

Ҳудудлар	Ўмумий	Чегаравий қийматдан оғиш
Қорақалпоғистон Республикаси	0,792376843	-0,601493157
Андижон вилояти	1,001334046	-0,392535954
Бухоро вилояти	0,746490742	-0,647379258
Жиззах вилояти	1,568823354	0,174953354
Қашқадарё вилояти	0,817930131	-0,575939869
Навоий вилояти	1,060135072	-0,333734928
Наманган вилояти	5,363921921	3,970051921
Самарқанд вилояти	1,309330498	-0,084539502
Сурхондарё вилояти	0,926560203	-0,467309797
Сирдарё вилояти	1,501892478	0,108022478
Тошкент вилояти	1,219825227	-0,174044773
Фарғона вилояти	1,280506564	-0,113363436
Хоразм вилояти	0,884120274	-0,509749726
Тошкент шаҳри	1,040950014	-0,352919986

Шу билан бирга, қўлланиладиган тадқиқот методологияси контекстида циклик ривожланиш қонуниятларини таҳлил қилиш ва диагностикани амалга оширишни ўз ичига олади. Унинг моҳияти илғор ривожланишнинг композит индексининг ривожланиш йўналишига индивидуал суб индексларнинг таъсирини ўрганишдир. Умумлаштирилган шаклда, ўрганилаётган вақт оралиғида ушбу турдаги таҳлил натижалари 1-жадвал ва 3-жадвалда келтирилган.

Ривожланган қисқа муддатли даврнинг умумий йўналишини ташкил этувчи илғор ривожланиш индекси динамикасига таъсирнинг энг юқори даражаси субиндексларга хосдир - Инсон капитали индекси, - Капитал ўзгариши индекси, - Ижтимоий фаровонлик индекси, шунингдек - Иқтисодий фаоллик индекси. Ушбу индекслар кўп даражада хўжалик субъектларининг бозор конъюнктураси ривожланишининг барқарорлиги тўғрисидаги ғояларини шакллантиради, шунингдек, тадбиркорлик субъектларининг яқин келажақдаги иқтисодий ва инвестиция фаоллигига оид тахминларни аниқлайди, бу анъанавий қисқариш назарияларига тўлиқ мос келади.

Худудларни 2020-2023 йилларда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш интеграл индексларининг (шартли) чегаравий қийматдан оғишини таҳлил қилиш қайси вилоятни қайси даврда айнан қайси мезон бўйича (ўртача ривожланиш) республикада ортда қолаётганини кўрсатади.

1-расм. Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш индекслари

Тезлаштирилган ривожланишнинг қисқа муддатли цикллариининг йўналишига институционал тоифага тааллуқли омиллар (субиндекслар) сезиларли таъсир кўрсатиши қизиқ. Ушбу ҳодиса, шубҳасиз, қўшимча тадқиқотлар ва шарҳларни талаб қилади, чунки анъанавий равишда қисқа муддатли циклик тебранишларда бозор омилари (фоиз ставкаларининг ўзгариши, пул-кредит сиёсатига тузатишлар ва бошқалар) устунлик қилади, деб ҳисобланади. Институционал даражадаги омилларнинг таъсири ижтимоий-иқтисодий тузилмаларни ўзгартириш соҳасидаги ўрта ва узоқ муддатли истиқболларни белгилайди.

Шу билан бирга, бизнинг моделimizда ўрганилаётган объектларни иқтисодий

субъектларнинг мослаштирувчи тахминлари призмаси орқали билишга концептуал ёндашувлардан фойдаланиш иқтисодийнинг циклик ривожланишига маълум бир кечикиш билан қараш имконини беради. Ва бу, ўз навбатида, илғор ривожланиш цикллари моделининг муҳим башоратли салоҳиятини яратади.

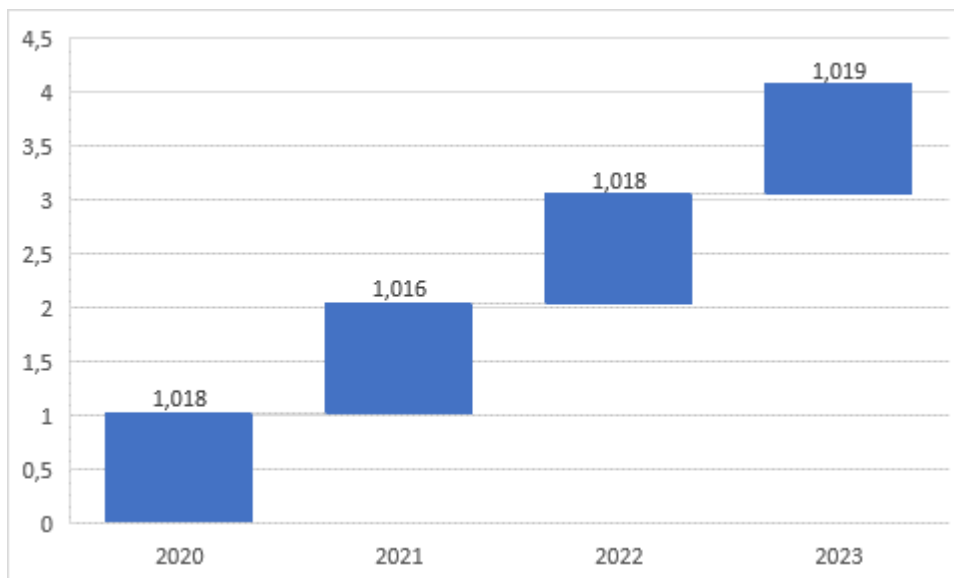
Бундан ташқари, омилли таҳлилни амалга оширишни таъминлайдиган илғор ривожланиш цикллари ўрганиш учун услубий аппаратга киритилган воситалар ҳар бир субиндекснинг циклик тебранишлар траекториясига “ҳиссасини” аниқлашга имкон беради.

2-жадвал

Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг чегаравий қийматлари

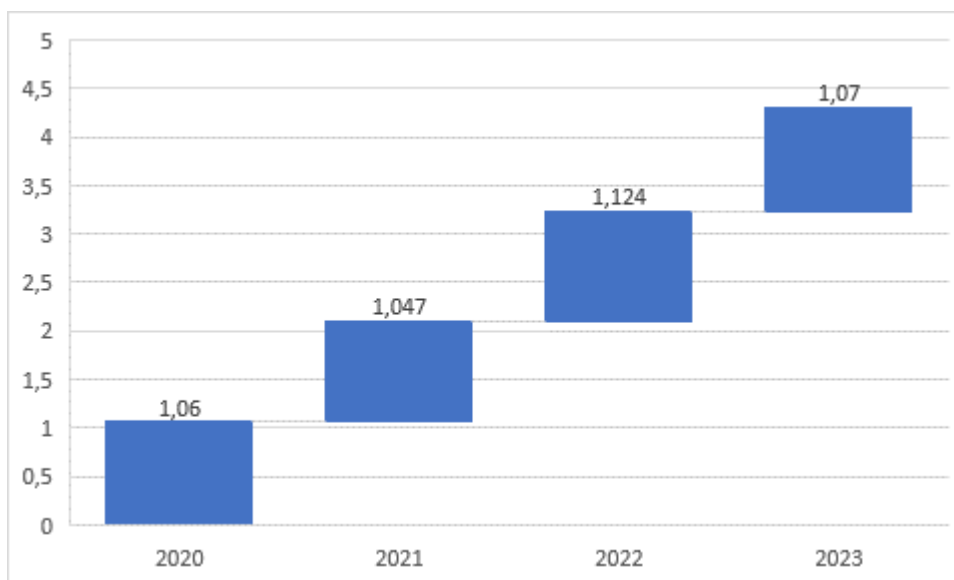
Йил	I_{1-} Урбан истик ривож ланиш ўзгари б бориш и индекс и	I_{2-} Инсон капит али индек си	I_{3-} Ишла б чиқар иш индек си	I_{4-} Ижти моий фаров онлик индек си	I_{5-} Иқтис одий фаолл ик индек си	I_{6-} Илми й- тадқи қот салоҳ ияти индек си	I_{7-} Капит ал ўзгари ши индек си	I_{8-} Ижти моий- эколог ик фаров онлик индек си	I_{9-} Халқа ролаш ган глобал иқтис одиёт индек си
2020	1,018	1,06	1,045	1,046	1,024	1,117	1,63	1,001	0,63
2021	1,016	1,047	1,209	1,079	1,06	1,34	1,603	1,59	1,58
2022	1,018	1,124	0,932	1,084	1,085	1,38	1,33	1,35	2,93
2023	1,019	1,07	1,0	1,0	0,918	1	0,97	1,03	1,22

1-расмда келтирилган, маълум бир субиндексдаги ўзгаришларга асосланган иқтисодий субъектларнинг кутишларининг алоҳида “элементлари”ни тавсифловчи йўналишларга мувофиқ, уларнинг ривожланиш тенденциялари ва йўналишларининг айрим фарқларини кузатиш мумкин.

2 – расм. Урбанистик ривожланиш индекси

Шуниси эътиборга лойиққи, ўрганиш даврида ривожланиш тенденцияларида (ҳозирги ҳолатдаги синусоидал ўзгариш тури) аниқ цикликнинг йўқлиги фақат капитал ўзгариши индексида (I_7) ва шаҳар ривожланиши индексида (I_1) кузатилади. Илғор ривожланишнинг йиғма индексининг қийматларини аниқлайдиган барча бошқа субиндекслар уларнинг йўналишларини циклик хусусиятини кўрсатади.

3 – расм. Инсон капитали индекси

Масалан, илмий ва таълим нуқтаи назаридан инсон капитали индексининг циклик ривожланишининг аниқланган модели жуда қизиқ. 1997 йилгача кўриб чиқиладиган кўрсаткичнинг қийматлари салбий қийматларни кўрсатди, бу эса ривожланаётган инсон капиталини бозор эҳтиёжларига мослаштириш самарадорлигининг жорий ва келажакдаги моделлари бўйича салбий фикрларни кўрсатди. Бироқ, 2021 йилдан бошлаб, 2023 йилгача ўсишга айланган тенденция

жонланди. Бу давр мамлакат иқтисодиётининг жадал ривожланиши билан ажралиб турди, бу эса ишчи кучига бўлган талабнинг ўсишида намоён бўлди.

Шундай қилиб, шуни таъкидлаш мумкинки, иқтисодий субъектларнинг келажакдаги иқтисодий ривожланишга оид ҳозирги кутишлари ҳолатини акс эттирувчи илғор ривожланишнинг композит индексига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, бундай таъсир йўналиши уларнинг институционал ва/ёки бозор йўналишига қараб кўп йўналишли тенденцияларга эга бўлиши мумкин.

2020 йилдан 2023 йилгача бўлган даврда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш цикллари моделиштиришнинг якуний босқичи доирасида илғор ривожланишнинг йиғма индексига тенденциялар қуйи индексларнинг мутлақ қийматлари ва уларнинг коэффицентлари маҳсулоти йиғиндиси сифатида ҳисобланади. Иқтисодий агентларнинг кутиш динамикасини баҳоловчи тузилган модел натижалари иқтисодий фаолиятдаги циклик тебранишларни изоҳлайди.

Олинган натижаларнинг муҳим жиҳати шунда-ки, бу ерда циклик тебранишлар қисқа муддатли характерга эга, чунки ўрганилаётган омилларнинг кечикиш қийматлари ўртача 1-2 йилни ташкил қилади. Шу муносабат билан, иқтисодий шароитларнинг кейинги тебранишлари учун прогнози ҳам 1-2 йил билан чекланади.

Услубий жиҳатдан муҳим жиҳат шундаки, циклик тебранишларни диагностика қилишнинг амалдаги алгоритми илғор ривожланиш индексларининг ижобий ёки салбий зонасига “киришидан” қатъи назар, цикллarning юқорига ва пастга босқичларини аниқ аниқлаш имконини беради.

4.Хулоса

Ушбу мақолада ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг қисқа муддатли даврдаги моделлари келтирилиб, ҳудудларни 2020-2023 йиллардаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш индекслари таҳлил қилинди. Бунга кўра, 2020 йилда наманган ва Сирдарё вилоятларида оғиш мусбат бўлганлигини кўришимиз мумкин, шунингдек, 2021 йилда Андижон, Самарқанд, Сирдарё, Фарғона ва Хоразм вилоятларида ижобий ҳолат кузатилди.

2023 йилдаги статистик маълумотларни таҳлил қилиш натижаларига кўра, Жиззах, Қашқадарё, Навоий, Самарқанд, Хоразм вилоятлари ҳамда Тошкент шаҳрида ижобий ҳолат кузатилди.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон. <https://lex.uz/docs/5841063>
2. Roberts B. National and regional corporate spatial structure / B. Roberts, A. Murray // The Annals of Regional Science. 2002. Vol. 36.;
3. Fujita -M., Krugman P., Venables A.J. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade. - The MIT Press, 2001. P. 384.
4. Enright M. The Geographical Scope of Competitive Advantage // Stuck in the Region? Changing scales for regional identity / Ed. By E. Dirven, J. Grocnewegen and S. van Hoof. Utrecht, 1993. P. 87102.

5. B. Shaun and H. Glenn. Microregionalism and world order: concepts, approaches and implications. London: Palgrave Macmillan, 2003. P. 272.
6. Гулямов С.С. Моделирование социально-экономического развития территориально-промышленных комплексов. -Т.: Фан, 1980. - 194 с.;
7. Садыков А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика // Монография. Т.: IQTISOD - MOLIYA, 2005. - 280 с.;
8. Рузметов Б. Комплексное развитие региона в условиях углубления экономических реформ. Автореф. дис.....докт. экон. наук. -Т.: 1998;
9. Ахмедов Т.М. Регулирование территориальной организации производительных сил и комплексного развития регионов Узбекистана. -Т.: ФАН, 1992;
10. Имамов Ш.Б. Регулирование территориального развития экономики Узбекистана: Автореф. дис...докт. экон. наук. -Т.: 1998;
11. Қажумов А.А., Назарова Х.М., Эгамбердиев Ф.Т., Якубов Ў.Ш. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: Университет, 2004; Назаров Ш.Қ. Ўзбекистон минтақалари рақобатдошлигини оширишнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Докторлик диссертацияси автореферати. -Т.: 2016. - 5 б.;
12. Сиддиқов А.Ж. Иқтисодий ислохотларнинг янги босқичида саноат ишлаб чиқаришнинг минтақавий муаммолари (Қашқадарё вилояти мисолида) кандидатлик диссертацияси автореферати. -Т., 2006;
13. Якубов И.О. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: ТДИУ, 2016.

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

